

Т. Г. МОВША

Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля

Реалістична пластика — визначне відкриття в трипільській культурі. Проте вона, як і тісно з нею пов'язана схематично-реалістична пластика, мало вивчена. Загальна кількість реалістичних статуєток порівняно з схематичними невелика, але значна частина їх не видана і не охарактеризована. Лише більш ранні знахідки знайшли місце в працях В. Хвойки, К. Гадачека, О. Цегак, М. Макаренка, Т. С. Пассек, К. Маєвського¹.

Новий художній напрям — реалістичний — в антропоморфній пластичній трипільської культури, на відміну від зооморфної, відомий лише з останньої фази раннього Трипілля — А₃. Але найбільш повно він розквітає на етапах В II, С I за періодизацією Т. С. Пассек. В цей період художня думка трипільських майстрів найбільш яскраво спалахнула і знайшла свій вираз у реалістичній скульптурі, нерідко наділеній рисами індивідуальності, та антропоморфному і зооморфному розписі на посудинах. Тематичні сцени, складні композиційні сюжети, що відображали, за трактуванням Б. О. Рибаківа, міфологію трипільських племен², та реалістична пластика розвивалися паралельно. В мистецтві Трипілля то була неперевершена височина.

Серія голівок, торсів та кілька цілих реалістичних статуєток (або майже цілих) з нових знахідок та давно відомих колекцій, що є в нашому розпорядженні, дають змогу звести їх в єдину систему, класифікувати, установити варіанти, еволюцію деяких типів та підтипів пластики, якоюсь мірою проникнути в їх внутрішній зміст і тим самим у світ ідеологічних уявлень. Великою перешкодою у розв'язанні останнього питання є підйомний характер переважної частини пам'яток, серед яких лише незначна кількість здобута під час розкопок. Але через недосконалу документацію не завжди можна пов'язати і їх з навколишнім оточенням. Важливі дані в цьому плані знаходимо в працях Т. С. Пассек. Так, ціла жіноча реалістична скульптура та чоловіча голівка з Коломийщини I були виявлені в житлі № 6 біля спеціального глинобитного підвищення-вівтаря, діаметром 70 см, помальованого червоною фарбою і розташованого недалеко від печі № 2³.

¹ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья.— Труды XI Археологического съезда в Киеве, т. I. М., 1901, стор. 754—816, табл. XXIII; Ch. Hadaczek. Album des fouilles, la colonie industrielle de Koszyłowce. Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu. Lwów, 1915; H. Cchak. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce.— Światowit, t. XIV, 1930/1931. Warszawa, 1933, стор. 164—252; N. Makarenko. Sculpture de la civilisation Trypillienne en Ukraine.— IPEK, Leipzig, 1927, стор. 119—130; K. Majewski. Chronologia i styl plastyki figuralnej zachodnio-trypiłskij.— Archeologia, II. Wrocław, 1948, стор. 1—16; його ж. Plastyka terrakotowa kultury ceramiki malowanej w zbiorach Lwowskich.— Światowit, t. XVII, 1936/37. Warszawa, 1938, стор. 63—88; Т. С. Пассек. К вопросу о древнем населении в Днепровско-Днестровском бассейне.— СЭ, VI—VII. М.—Л., 1947, стор. 32—38, II ж. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М., 1949, стор. 93, рис. 48.

² Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.— СА, № 1. М., 1965, стор. 21—47; СА, № 2. М., 1965, стор. 13—33.

³ Т. С. Пассек. Трипільська культура. К., 1941, стор. 72.

Найявний матеріал — це кілька цілих скульптур, значна серія голівок і погрудь, а також нижні та середні частини торсів, які за аналогією з цілими статуетками можна віднести до реалістичної пластики. Ряд з них має ознаки статі, а також зачіску чи її сліди.

Більша частина реалістичних скульптур пошкоджена: збиті окремі деталі голівок, як правило, відбиті руки та ноги, а іноді і весь торс; поверхня вивітрена, стерті риси, тонкий шар обличкування та, можливо,

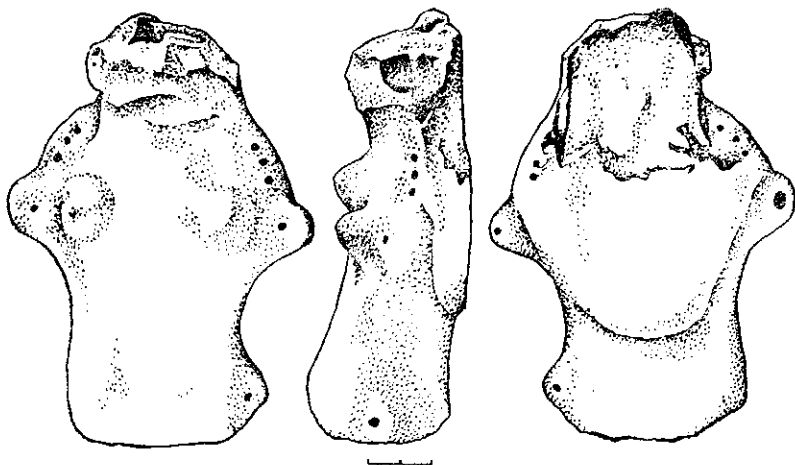

Рис. 1. Жіноча фігурка з ур. Паньківка.

розпис. Але це не знижує значення фігурок. Нерідко деталі обличчя зберігають виразність та індивідуальність.

Реалістичні скульптури виліплено з ретельно вимішаної глини, яка часто має значну домішку піску. Глина на зламі й на поверхні світло-коричнева, жовтувата, палева, цегляста, а також різноманітних відтінків цих кольорів. Випал добрий, рівномірний. На деяких зразках зберігся шар рідкої фарби. Розписом та заглибленим орнаментом іноді підкреслені риси обличчя, передано волосся, прикраси.

Злам на жіночій голівці скульптури з ур. Паньківка дає уяву про технологію реалістичної пластики (рис. 1). Чітко простежуються три шари глини, які послідовно нарощувалися один на одній. Перший утворював стержень, другий, нанесений на нього і спеціально потовщений у деяких місцях, призначався для формування голови та її деталей. Третій шар накладався для моделювання волосся. Стильовий аналіз деяких скульптур дозволяє висловити припущення про виготовлення їх в одних і тих же гончарно-скульптурних майстернях⁴.

Хоч, на перший погляд, реалістична пластика має схожість в загальних рисах, вона розрізняється за статтю та позою фігурок. За статтю встановлено п'ять підгруп: 1 — жіночі, 2 — чоловічі, 3 — синкретичні, 4 — дитячі, 5 — невизначені. Щодо пози виділяються два види статуеток: сидячі та стоячі. Перші серед цілих екземплярів переважають.

Скульптури різняться між собою більшим чи меншим ступенем реалізму, формою голови, деталями обличчя, зачіскою, моделюванням фігури, її положенням. Особливо значна відмінність існує між головами жіночих, чоловічих та дитячих скульптур.

Всі реалістичні статуетки об'єднуються нами в п'ятий (5) тип класифікації трипільської антропоморфної пластики.

⁴ Вивчаючи кошиловецьку пластику і порівнюючи її з керамікою цього поселення, К. Маєвський намітив кошиловецькі майстерні, в яких виготовлялися кераміка й статуетки (К. Маєвський. Пластика в західних областях України. Рукопис.— Архів ІА АН УРСР, ф. 12, № 155, стор. 5).

Серед цілих або майже непошкоджених жіночих персонажів у різних варіантах моделювання реалістичних голів визначені такі підтипи виду сидячих скульптур: фігурки з конічними виступами на місці рук та одією конічною ніжкою, простягнутою вперед (підтип Аа, Коломийщина І); фігурки з модельованими руками, простягненими вперед, та двома нарізно модельованими притиснутими ногами, також простягненими вперед (підтип Св, Колодажне); фігурки з модельованими руками, складеними на череві та нарізно модельованими притиснутими ногами, зігнутими в колінах і спущеними до низу (підтип В₁В₁, Кринички); фігурки за моделюванням рук та ніг, певно, аналогічні попереднім, але ноги роз'єднані (підтип В₁С₁, Трипілля).

Вид сидячих реалістичних статуєток — з модельованими руками, положення яких невідоме, та двома роз'єднаними ногами — становить підтип С₂с (Бринзень—Циганка). Є підстави припустити існування ще одного підтипу стоячих екземплярів — Ас — з конічними виступами на місці рук та двома ніжками.

Найбільша кількість погрудних уламків жіночих реалістичних скульптур мала конічні виступи замість верхніх кінцівок та руки, складені на череві, на якому зберігся їх слід. Подекуди руки настільки відбиті, що неможливо уявити первісний вигляд. В зв'язку з цим питання процентного співвідношення підтипів реалістичних статуєток в трипільські часи залишається відкритим, оскільки наявні дані недостатні.

Чоловічі скульптури за моделюванням фігури типологічній класифікації не підлягають, бо збереглися головним чином реалістичні голови. Є голова з погруддям та модельованими, високо відбитими руками. Це стосується і статуєток дітей.

Сикретичні скульптури відомі виду сидячих, підтипу В₂с₁ з нарізно виліпленими руками, складеними на колінах, та двома ногами, зігнутими в колінах і спущеними до низу. Підтипи В₁В₁, В₂с₁ — це фігурки, що сидять на кріселях.

Порівнюючи жіночі, чоловічі та дитячі голівки (взято до уваги лише статуєтки з ознаками статі), встановили особливості їх художніх сюжетів.

Жіноча пластика залежно від форми голови та обличчя розподіляється на такі варіанти: 1) голівки округлі, зі сплющеною або зрідка опуклою потилицею, та широким, інколи дуже широким обличчям; 2) трохи видовжені, з опуклою маківкою та вилицюватим обличчям з дещо звуженою нижньою частиною; 3) продовгастої форми при видовженому овалі лиця. Останні зустрічаються зрідка (Коломийщина І — 1936 р.).

Обличчя деяких жіночих скульптур сплюснені, часом з глибокими орбітами очей. Але здебільшого вони округлі, трохи асиметричні. Нижні щелепи (нерідко ретельно виліплені) маленькі, округлі або великі, важкі й прямі, зрідка з гострими підборіддями, різко відділеними від шиї. Остання риса особливо характерна для скульптур жінок похилого віку.

У деяких варіаціях в трактуванні рис майже у всіх випадках помічається закономірна постійність в оформленні лоба та поса. Лоб низький, похилий, часто майже зрізаний. Лице в кількох статуєтках він трохи вищий. Надбрівні дуги рельєфні, потовщені, напівовальні або підковоподібні та майже горизонтальні. Іноді вони зливаються з верхніми потовщеними віками та бровами, часом довгими, підкресленими заглибленими лініями. Ніс великий з вузьким перешістям, горбкуватий і значно розширений біля крилець піздрів. Як виняток, він прямий, рівний, а в кількох фігурках — видовжено вузький (ур. Пацьківка на околиці Умані).

Різноманітність помічається в передачі очей, розміщених в глибоких западинах овальної чи близької до трикутної форми. Нерідко очі великі, круглі, широко розставлені, зображені глибокими наколами, або

мигдалевидні з навислими віками, що наліплені тоненькими валиками з глини чи утворені шарами глини під час моделювання очей. У деяких голівок вони вузькі, розкосі, асиметрично розставлені. Є прикриті очі або вузькі, зплющені. Як виняток, у деяких скульптур вони мають вигляд довгих щілин. Очі завжди виразні. Вони посилюють композицію всієї фігурки і надають обличчю вид спокою, смутку, жалю або жвавості чи страху. Виразність їх підкреслювалась фарбою, сліди якої іноді збереглися.

Неоднаковою є манера передачі рота — видовженого, вузького, міцно зімкнутого, або короткого, прокресленого, з потовщеними губами, піднятими на кутах. Зрідка рот округлоовальний, розкритий та, як і очі, дуже виразний.

Вуха — напівовальні наліпні валики з трохи потовщеними мочками та заглибленням раковини посередині або модельовані защипом. По краю вух — від одного до трьох-чотирьох дрібних проколів для підвішування прикрас — сережок, що підтверджується аналогіями, наявними серед пластики культури Гумельниця (Ловець, Хотницька) ⁵. Срібні та мідні знахідки їх відомі з пам'яток усатівської культури — поховань Усатового та Суклеї ⁶.

Жіночі голови прикрашає довге, пишне, ретельно зачесане волосся. Фасонів зачісок з деякими варіаціями є два. В обох спереду волосся модельоване однаково, розділене пробором і звисає на плечі та спину, де оформлене по-різному. Але у скульптур молодих осіб воно пишніше та довше, ніж у тих, що передають образи жінок похилого віку. Коротке волосся характерне також для пластики заключного етапу трипільської культури Волині (Колодяжне). Деякі жіночі голови виконані без зачісок, як у фігурок з Коломиїщини I та Трипілья.

Найбільш поширена традиційна зачіска реалістичної та схематично-реалістичної пластики вражає пишністю та багатством, вона строга і одночасно кокетлива. Спереду волосся спущене, злегка нависає над лобом, посередині, а іноді на потилиці розділене пробором. Густими пасмами воно вкриває шию з обох її боків, плечі та спину і спускається до пояса, де укладене довгим овалом, підібраним знизу в пучок, певно, перев'язаний (рис. 2, 1). Таким є один з фасонів або перша модель зачіски. Її варіант відтворено на фігурці з Паньківки (рис. 2, 2). Волосся на спині укладене довгим овалом, але перехваченим посередині. У другій моделі дуже широко розчесане волосся на рівні плечей, поступово звужуючись, вкриває всю спину і закінчується великим напівовалом без типового для першої моделі невеликого пучка. Біля шиї в зачісці є три пари отворів. З такою зачіскою знайомить цікава скульптура, знайдена в ур. Паньківка ⁷. Вона дуже пошкоджена (зі збитим лицем), широка в плечах, велика (висота 13,5 см). Поверхня вкрита червонувато-цеглястим обличкуванням та білою фарбою, яка місцями збереглася (рис. 1).

Відома скульптура з Колодяжного має подібну зачіску, але значно коротшу. Варіант ще однієї моделі зображено на нерозписній фігурці з Володимирівки. Волосся, яке широко спадає на шию, на спині передає вузьким пасмом ⁸.

⁵ Михно Дмитров. Костена челоуешка фигурка от с. Ловець Старозагорского. — Археология, год. IV, кн. 1. София, 1962, рис. 2.

⁶ В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губ. Херсон, 1903, табл. XIII, рис. 96; Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений, стор. 195, 198; Э. Ф. Патокова. Раскопки Усатовского кургана 1—12 в 1960 г. — Краткие сообщения Одесского гос. университета и ОГАМ. Одесса, 1961, стор. 25; і і ж. Усатовский курган 1—12. — Краткие сообщения ОГАМ за 1962 г. Одесса, 1964, стор. 110.

⁷ Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. На зламі її голови простежується послідовність шарів глини, намазаних під час ліплення фігурки.

⁸ Т. С. Пассек. К вопросу о древнем населении в Днепровско-Днестровском бассейне..., стор. 33, рис. 2.

У багатьох скульптур з обох сторін зачіски, біля шиї, є по одній, дві або три пари невеликих отворів, певно для шпильок, які підтримували волосся, щоб його пасма не падали на лице. Зачіска надає особливої парадності жіночим голівкам, навіть мало виразним. Це досягнуто її рельєфним зображенням, нерідко прокресленістю та прорисовкою пасм (рис. 2, 1).

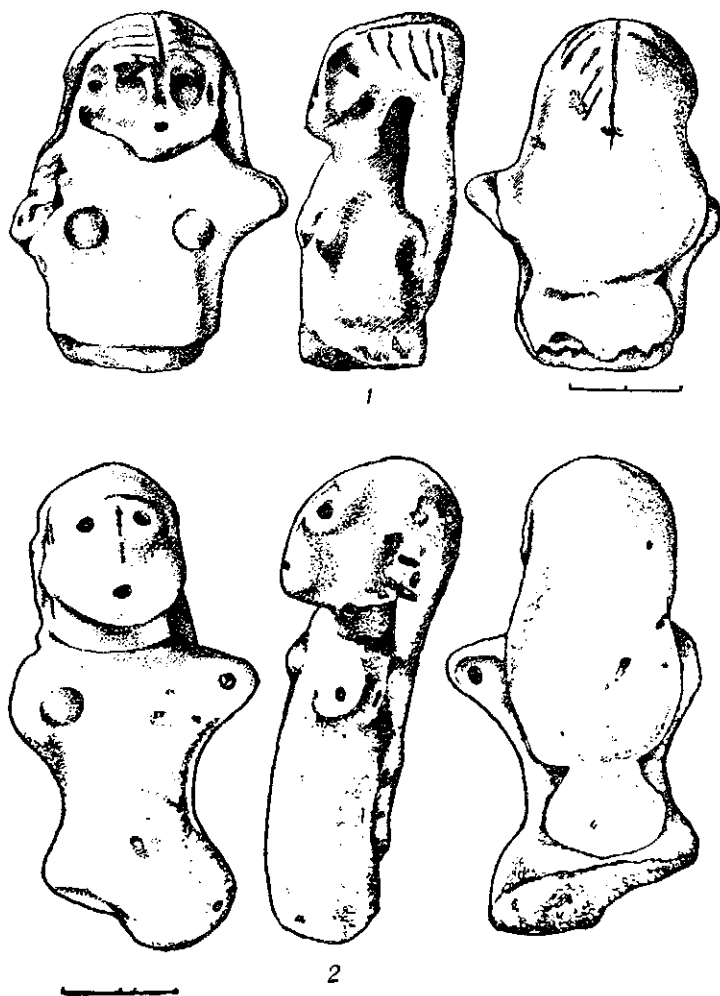

Рис. 2. Жіночі фігурки:
1, 2 — ур. Паньківка.

Неповторною за моделюванням волосся в пластиці трипільської культури є сидяча реалістична скульптура підтипу Ас з конічними виступами на місці рук та нарізно модельованими ногами, яка походить з с. Ризине на Черкащині⁹. Два пасма рельєфно виліпленого волосся падають на обличчя, закриваючи частину лівої щоки.

Серед жіночих скульптурних творів, зображених без зачісок, є нова фігурка з с. Мала Мочулка, відбита нижче погруддя, з модельованими руками і майже не поміченими очима на важкому завуженому донизу лиці (рис. 3), та погрудний уламок фігурки з модельованими рисами з Сушківки 1963 р.

⁹ Д. Я. Телегін. Нові знахідки пайдавніших скульптурних зображень на території України.— «Народна творчість та етнографія», 1968, № 1. К., стор. 73, а—в.

Обличчя деяких статуеток пофарбовані. Часом надмірно підкреслено брови, що мають вигляд дугасто вигнутих мазків (голівка з с. Кринички). Тінями або трикутниками підведено очі, розмальовано щоки. Детальне вивчення відомої скульптури з Володимирівки під біокуляром показало наявність аналогічного розпису, певно татуювання на обох половиних її обличчя. Фарбою прокресленими лініями відтінялося волосся, передавались прикраси — рядки намиста, а також виріз вбрання. Намисто, як і талісмани, моделювались і рельєфно. Оперізуючі заглиблення на лобі деяких фігурок, біля зачісок, можливо, є слідами від діадем, які могли прикрашати фігурки.

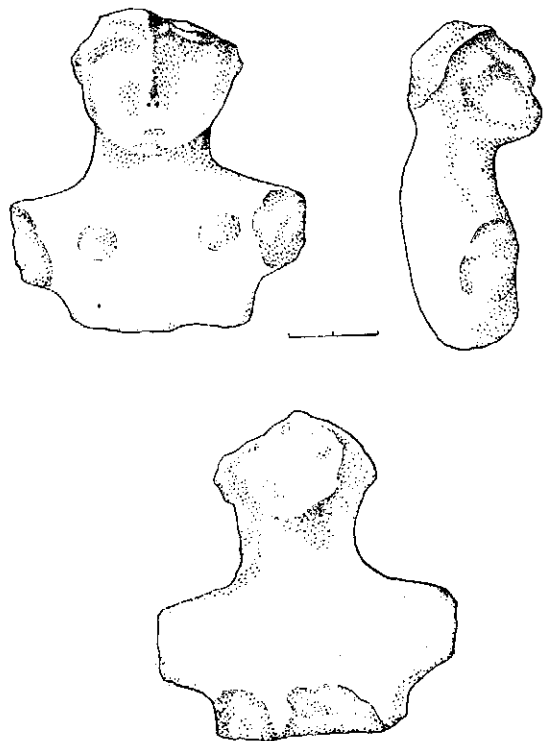

Рис. 3. Жіноча фігурка:
Мала Мочулка.

Жіночі голівки насаджено на широкі й майже короткі шиї, часом добре виліплені, а в одній скульптурі навіть з трактуванням гортані. Для реалістичної пластики характерні плавні форми тіла. Лише кілька статуеток незграбні. Іноді ритм ліній різко порушено надмірною підкресленістю талії, стеген, широких, часом випуклих, або злегка прим'ятих сідниць. Вузька талія круто переходить у повні бедра з позначеними набедреними виступами та наскрізними отворами. Повні ноги модельовано нарізно.

Частіше вони зігнуті в колінах і зпущені донизу. У деяких фігурок ноги притиснуті одна до одної й простягнені вперед. Іноді вони злиті, мають форму конуса і закінчуються ступнею. Майже всі фігурки зігнуті в плечах, зрідка прямі, з гордо піднятою головою. Груди, як і риси обличчя, підкреслюють вік. Вони видовженої форми, звислі або маленькі, широкі чи конічно опуклі, упругі і спрямовані в різні сторони (Паньківка) (рис. 1).

Такі особливості притаманні переважній частині жіночих реалістичних скульптур.

Відособлено в реалістичній пластичці Трипілья стоять кілька зразків, виконаних в іншій техніці й зображених в іншій іконографії. Це найбільші досі відомих жіночих голівок з ур. Паньківка¹⁰, Старих Каракушан¹¹ та кілька чоловічих скульптур: погрудна фігурка юнака з Трипілья і три голівки—одна з Коломийщини I, друга, нещодавно знайдена,— з Молодоського II на Уманщині, третя— з Калагарівки на Тернопільщині.

Чоловічі статуетки, як правило, мають видовжені голови, важкі риси обличчя та глибоко запалі очі. Нерідко вони настільки худі, що видається, ніби кістки черепа туго обтягнені шкірою. Кілька скульптур мають головний убір. Усі ці композиції дихають силою і життям.

¹⁰ Т. Г. Мовша. Об антропоморфной пластике трипольской культуры.—СА, № 2. М., 1969, стор. 28, рис. 8.

¹¹ История МССР. Кишинев, 1965, стор. 18.

Фігурки підгрупи дитячої пластики, підлітків — юнаків та дівчаток — відзначаються м'яким овалом обличчя та теплим поглядом очей.

Порівняльне вивчення реалістичної пластики дає можливість простежити в образотворчому мистецтві Трипілля два художніх напрями, за якими пластика розподіляється на: 1) статичну, канонізовану і 2) динамічну. Остання виявляється в моделюванні голови та обличчя, наділеного елементами внутрішнього життя. Обидва напрями, втілені в малій скульптурі, відображали дві протилежні художні школи часу розквіту трипільської культури. Розглянемо їх на нових матеріалах, зокрема з Південного Побужжя.

Для реалістичних скульптур, виконаних в нерухомій статичній манері, серед нових знахідок характерні три фігурки, які за моделюванням рук у вигляді конічних виступів (нижні частини їх не збереглися) належать до підтипу А. Це фігурки з ур. Паньківка поблизу Умані.

Одна жіноча скульптура¹² виліплена з палевої глини, що має значну домішку дрібного піску. Екземпляр пошкоджений, збереглося погрудне зображення (відбиті правий плечовий виступ та ліва грудь). Поверхня вивітрена, особливо обличчя, деталі якого втратили свою первісну виразність. Голова має форму дині з опуклою маківкою та сплющеною потилицею. Обличчя, хоч повнувате, але сплюшене, з широкими вилицями, та трохи завужене біля виступаючого підборіддя. Лоб низький, дуже похилий, з короткою заглибленою рисою. Ніс, вуха злиті з лицем. На їх місці проведена вертикальна заглиблена лінія. Вуха підкреслено двома навкісними лініями. Короткий рот зображено низько. Обличчя без жодних ознак руху (рис. 2, 2).

У скульптури низька шия, красива вузька талія, широкі стегна, ледь опуклий живіт з накомом посередині, невисока напівовальна грудь. Довге волосся акуратно укладене на плечах та спині, але не розчесане на пасма. На спині воно зібране в овал, значно вужчий, ніж звичайно, з невеликим перехватом посередині (рис. 2, 2).

Такий самий статичний образ цього підтипу, хоч і з деякими варіаціями деталей, передає частина другої жіночої скульптури до пояса з ур. Паньківка¹³ (рис. 2, 1). З попередньою її зближують овал обличчя, форма носа, наявність конічних виступів замість рук. Очі, рот та зачіска інші. Очі вузькі, трохи розкосі з кругами під ними, глибоко запалі. Рот — маленьке овальне заглиблення. Волосся, що низько спускається на чоло, ретельно розділене посередині пробором. Пасма його, на відміну від попередньої фігурки, спереду позначені заглибленими горизонтальними лініями, а ззаду навкісними лініями. На спині волосся укладено широко і вкриває плечі, закінчуючись внизу напівовальним пучком. Скульптурка ілюструє один з варіантів першої моделі зачіски.

Другий художній напрям, що, як уже зазначалось, передає динаміку й внутрішній характер образу, представлений кількома відомими скульптурами та рядом нових. Це, зокрема, ціла жіноча фігурка та чоловіча голівка з Коломийщини I¹⁴.

Своєрідним образом трипільської реалістичної пластики серед нових пам'яток є жіноча скульптура з Томашівки (знахідка 1957 р.). Унікальність її змушує спинитися на ній детальніше (рис. 4)¹⁵.

Фігурка збереглася до пояса, за моделюванням рук належить до підтипу А. Глина світло-жовтого кольору з домішкою дрібного піску. Поверхня вкрита червонуватим обличкуванням. Права щока, частково

¹² Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї, інвентарний № 3055/4140.

¹³ Передав В. В. Сокирський у 1962 р. Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. Інвентарний № 6718.

¹⁴ Т. Г. М о в ш а. Об антропоморфной пластике..., стор. 29, рис. 9.

¹⁵ Передав В. А. Стефанович. Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. Інвентарний № 4619.

вуха, ніс нижче перенісся — надбиті. Це, безумовно, зменшує враження, але нове в передачі деталей обличчя, народжене талантом невідомого південнобузького скульптора, не втрачене. Як і в фігурці, знайденій на цьому поселенні в 1925 р.¹⁶, риси її голови художньо переконливі, виконання майстерне.

Голівка, ретельно виліплена, має трохи збільшену маківку та сплюснену потилицю. Наявні деталі неодноразово повторювані в інших

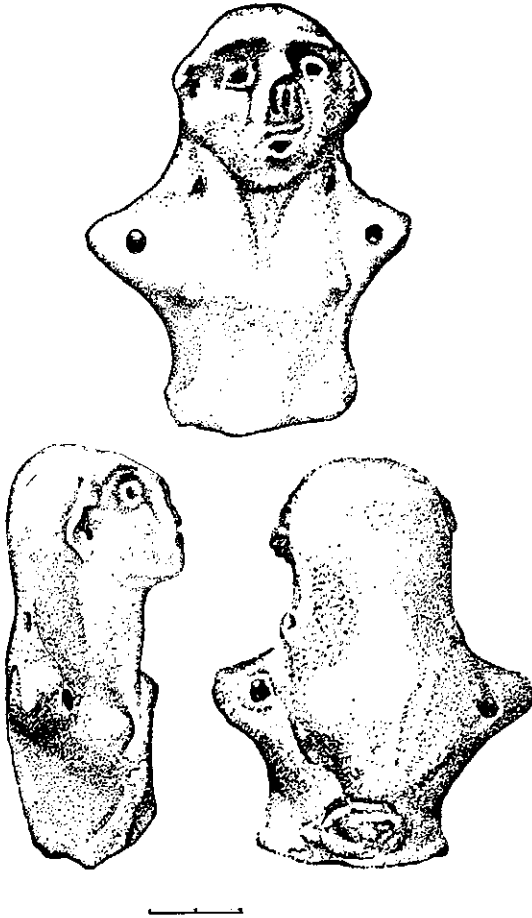

Рис. 4. Жіноча скульптура з Томашівки, 1957 р.

образах: дуже похилий лоб та широке в діаметрі вилиць обличчя, великий широкий ніс з глибокими піздрями, сліди яких збереглися. Але овал нижньої частини відмінний. Він плавко звужується і загострюється на місці прямого підборіддя з маленьким виступом на кінці. У голівки прямі надбрівні дуги, невеликі неоднакової форми очі (ліве видовжене, праве овальне і менше за нього), глибоко посаджені, з дрібними напливами глини навколо. Зір очей звернений догори. В ньому відчувається напруженість. Трохи скривлений набік маленький овальний рот напіврозкритий, а пухлі губи зібрані й злегка витягнені вперед. З них ніби виривається незвичайної сили крик.

Композицію голови завершує обрис шиї. Напружені мускули її, моделювання гортані гармоніують з обличчям. Цією, у даному випадку дуже важливою деталлю, як і трактуванням рота, художник передав весь характер скульптури, створив образ великої внутрішньої сили. Всі інші деталі

обличчя, тіла, зачіски, а також прикраси лише підкреслюють загальну композицію. Їх виконано звичайними прийомами. Защипом модельовано великі вуха з чотирма парами наколів по краях, прстезжених на зламі. Торс — з конічними виступами на місці рук, з плавною лінією талії та маленькими конічними, широко розставленими грудьми. Зачіска рельєфно виліплена. Волосся вкриває плечі, спускається напівовалом на спину, де, певно, було зав'язане стрічкою, зображеною горизонтальним валиком. В поясі воно укладене в овальний пучок. Від шиї у зачісці є по одному отвору для шпильок або прикрас. Так оформлено внутрішній зміст цієї статуетки, наповненої великою енергією і життям.

Підгрупа чоловічої реалістичної пластики представлена верхніми частинами торсів з голівками та кількома окремими голівками. Дві — з

¹⁶ Т. Г. М о в ш а. Об антропоморфной пластике..., стор. 26, 27, рис. 7.

зображенням бороди, три — в головних уборах. Скульптурки значно відрізняються від жіночих за художніми особливостями в моделюванні обличчя — довгастих, худих, навіть надмірно худих. Але є й такі, що за шириною вилиць наближаються до жіночих фігурок.

Серед різних скульптурних образів виділяються голова з Коломийщини I та кілька нових статуеток з Уманщини й Тернопільщини. Голова з Коломийщини I¹⁷ має видовжений овал, одуклу маківку та плоску потилицю. Обличчя довге, вузьке, худе, особливо в нижній частині. Лоб порівняно високий, але не дуже похилий, що є рідкісним явищем в реалістичній пластиці трипільської культури. Вигнутими потовщеними валиками надбрівних дуг він нависає над глибокими вузькими очима. Ніс великий, прямий, без звичайного горбочка, вузький на місці перенісся та на кінчику, де різко під гострим кутом відокремлений від верхньої губи. Рот зімкнутий. Масивне округле підборіддя значно виступає вперед. Невеликі асиметричні вуха з одним проколом. В обличчі все важке: навислий лоб, ніс, підборіддя та погляд глибоких очей. Худорлявість, запалі щоки, оголені вилиці ще більше підкреслюють масивність рис. Від композиції віє мужністю та непохитною волею. Незважаючи на невеликі розміри, вона виконана в техніці монументальної скульптури і вражає незвичайною силою реалізму (рис. 5, 1).

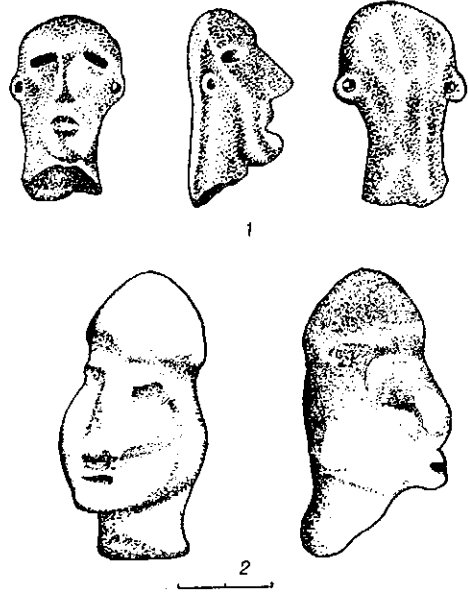

Рис. 5. Чоловічі голівки:
1 — Коломийщина I; 2 — Молодецьке II.

Цікаве архітектонічне рішення у створенні чоловічого скульптурного портрета досягнуто трипільськими майстрами Уманщини. Розглянемо їх.

Одним з найбільш вдалих творів південнобузьких скульпторів є чоловіча голівка від фігурки з с. Молодецького II¹⁸. Глина скульптурки — кольору цегли, з домішкою великих зерен піску, що місцями випали на вивітреній шорсткій поверхні. Голова м'якого подовженого овала, ледве нахилена на бік. Обличчя злегка розширене на місці вилиць. Підборіддя невелике, вузьке, значно віддалене від довгої шиї. Запалі овальної форми орбіти очей з дуговидно потовщеними валиками надбрів'їв вдало підкреслюють повноту середньої частини обличчя. Довгий ніс трохи широкий біля перенісся, з невеликим плавного профілю горбочком (кінчик носа, як і поверхня вище середини, відбиті). Прокреслений рот стулений. Вуха ледве помітні, у вигляді вертикальних сплюснених наліпів. Висока шия сильно зрізана навкіс. Скульптура в головному уборі — високий шапці яйцевидної форми, розширеній біля стягнутого краю (заглибленої лінії). Шапка надіта трохи набік, вона майже закриває чоло, злегка нависаючи над ним, і оголює потилицю.

Загальна композиція гармонійна. Легкий нахил голови, піднята вище, ніж ліва, права брова, зовсім не намічені, ніби заплюснені очі, надають молодому обличчю вираз задумливості та разом з тим делікат-

¹⁷ Т. Г. М о в ш а. Об антропоморфной пластике..., стор. 29, рис. 9.

¹⁸ Передав Г. Ю. Храбан.

ності. Але насунений трохи набік головний убір не позбавляє образ кокетства та запальності (рис. 5, 2).

Шапка скульптури з с. Молодецького II іншого типу, ніж у кошиловецької, у якій убір близький до шолома, та значно вища за леопардові шапки чоловічих скульптур з Чатал Гаюка¹⁹. За обрисами вона схожа на головний убір статуеток древніх культур Месопотамії — Джармо, Хассуна, особливо з Телль ес-Саввана в Іраку²⁰.

Скульптура з Молодецького II самотуня, хоч композиція голови, її деталі віддалено, якоюсь мірою стилістично нагадують реалістичну пластику анатолійських цивілізацій, зокрема пластику Хаджілару²¹.

Рис. 6. Фігурка з Калагарівки.

Особливий інтерес становить погрудний уламок чоловічої статуетки — випадкова знахідка з поселення в с. Калагарівка на Тернопільщині²². Це своєрідний твір, близький до згаданої чоловічої фігурки з Молодецького II головним убором.

Для цієї статуетки характерні один і той самий довгастий овал голови, велике напівовальне підборіддя, худе лице, запалі щоки, які виразно окреслюють череп. У фігурки з Калагарівки низький, з ледве потовщеними надбрівними дугами лоб, глибокі запалі очі, видовжений рот. Ліве око зображено під кутом до носа, тому погляд очей ніби зміщений. Ніс пошкоджений. Нижче перенісся є лише сліди тоненьких піздрів. Похилі плечі, певно, переходили у виліплені руки, які не збереглися. На голові з правого боку збереглася напівовальна шапка, виліплена з окремого шматка глини. Як і на описаній скульптурі з Молодецького, вона закриває чоло і оголює потилицю (рис. 6).

Обличчя статуетки з Калагарівки немолоде і мужне. Риси його відмінні від усіх відомих голів чоловічої реалістичної пластики Трипілля. Скульптор з Калагарівки створив новий образ. Загальний абрис, особливості трактування окремих деталей фігурки з Калагарівки ставлять її ізольовано. Можна припустити походження її з особливої майстерні. Певна схожість, зокрема в зображенні головного убору, є також з фігуркою культури херпай в Східній Угорщині (Zsáka-Várdomb), культури, яку вважають найближчою тиській²³.

¹⁹ James Mellaart. *Catal Hüyük. Neolithic Town in Anatolia*. London, 1967.

²⁰ Е. В. Антенова. Антропоморфная пластика древней Месопотамии. *Культуры Джармо и Хассуна*. — СА, 1972, № 2, стор. 21, 22, 25.

²¹ James Mellaart. *Excavations at Hacilar (2)*. Edinburgh, 1970.

²² Зберігається в Тернопільському обласному музеї.

²³ Nándor Kalicz. *Clay Gods. The neolithic Period and Copper Age in Hungary*. Budapest, 1970, стор. 49, рис. 55.

Стилістичний аналіз цієї статуетки (як і всього невеликого, але виразного комплексу пластики з Калагарівки) дає підставу віднести її до часу перед Кошилівцями. Цілком можливо, що в майбутньому з відкриттям нових керамічних матеріалів це поселення увійде в окрему локальну групу пам'яток.

Оригінальний іконографічний твір цієї підгрупи — це реалістична фігурка з ранньотрипільського поселення Олександрівка. Голова її абстрактна, видовжено трикутна, з плоским лицем, гострим підборіддям з бородою та носом, майже оформленим за щипом. У ній домінують глибокі очі та розкритий від страждання рот. На обличчі відчай і жах. Внутрішній стан гармонійно підкреслений нахилом стерженькового тулуба. В фас вираз обличчя м'який, дитячий, в профіль — вже немолодого чоловіка. Плоске обличчя, його абрис наводить на думку, що на нього, можливо, надівали маску (рис. 7).

Розглянуті твори чоловічої реалістичної пластики є яскравими прикладами нового напрямку в малій скульптурі Трипілля, якій властива психологічна подача образів. Вони свідчать, що їх безіменні автори, спираючись на існуючі традиції, створили нові форми, а іноді і в старі внесли внутрішнє життя.

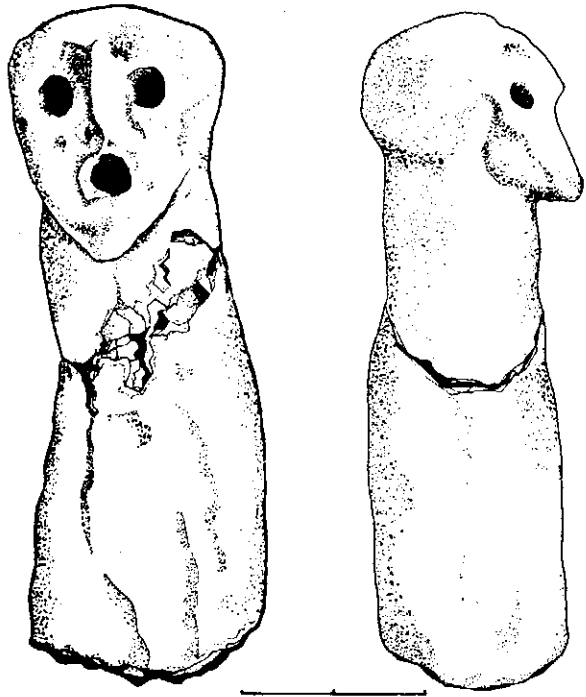

Рис. 7. Фігурка з Олександрівки.

Можливо, до чоловічих фігурок відноситься голівка, знайдена в ур. Паньківка²⁴, виліплена з глини пального кольору з домішкою піску. Вона дуже пошкоджена. Збереглася лише лицьова частина черепа. Відбиті кінець і ліва половина носа, вуха та шия. Виконана в характерній для реалістичної пластики Трипілля техніці. Овал її широкий вгорі і гострий внизу. Лоб низький, дуже похилий, ніс великий, з горбочком. Очі, як і рот, вузькі, довгі, прокреслені. Підняті кути рота надають обличчю деякої легкості й жвавості, незважаючи на важкість окремих деталей — масивного гострого підборіддя з широким вертикальним заглибленням посередині. Остання риса є свідченням впертості та волі (рис. 8, 1).

Не позбавлена інтересу ще одна, хоч і дуже пошкоджена, голівка з ур. Паньківка²⁵, виліплена з світло-коричневої глини з домішкою піску та червонуватих вкраплень якоїсь речовини і вкрита ангобом такого ж відтінку. Голова завужена донизу. Лоб низький, але менше, ніж звичайно, похилий. Обличчя трохи сплюснене. Ніс довгий, перенісся і кітчик широкі. Довгасті, глибоко посаджені, але мало виразні очі підкреслені припухлими нижніми віками (напливами глини від заглиб-

²⁴ Випадкова знахідка В. А. Стефановича 1948 р. Зберігається в Уманському краєзнавчому музеї. Інвентарний № 489.

²⁵ Випадкова знахідка Г. Ю. Храбана.

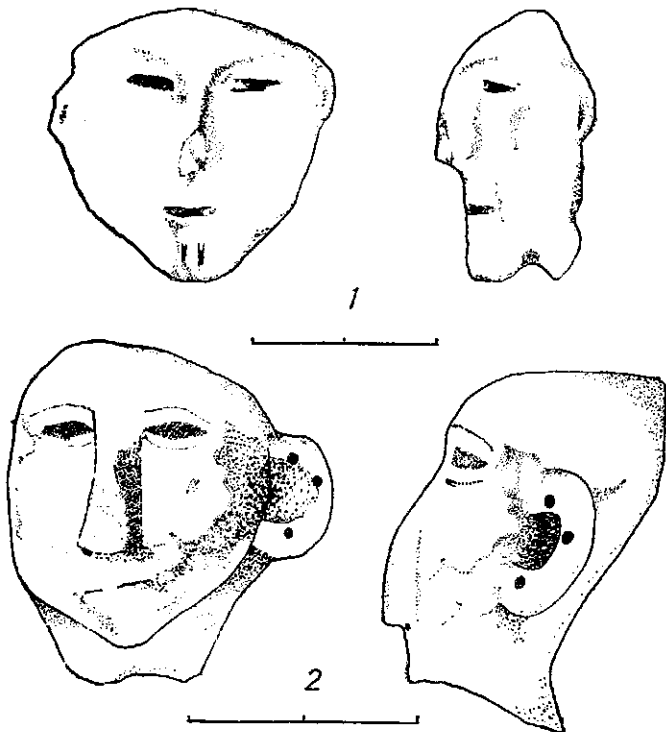

Рис. 8. Голівки невизначеного типу:
1, 2 — ур. Паньківка.

лень на місці орбіт) та ретельно виліпленими надбрівними дугами; великі напівовальної форми вуха (збереглося ліве) з трьома маленькими наколами (рис. 8, 2).

Переважає частина всіх скульптурних образів чоловічої пластики походить з пам'яток етапів В II—С I, γ I згідно з періодизацією Т. С. Пассек. З раних персонажів чоловічої реалістичної пластики виділяється голова від скульптури з поселення Нові Русешти I (верхній горизонт), датованого автором розкопок етапом В I²⁶. Чоловіча голівка виготовлена з червонувато-цегельної глини з домішками піску і білої речовини, добре обпалена. Продовгувате обличчя її розширене лише частково в скуловому діаметрі. Донизу воно звужується і закінчується гострою клинуватого бородою, розділеною на дві половини, перекошеної та направленої до шиї. Лоб у фігурки низький, похилий, переходить у напівовальну, виступаючу маківку. Помітно вигнуті надбрівні дуги, прямо зрізані з боку обличчя, плавно з'єднуються з прямим, недовгим носом, навкіс зрізаним знизу. Очі заглиблені посередині. Трохи перекошений рот значно розкритий. Вуха відбиті. Добре модельована шия плавно напівовалом зрізана під бородою. Її нахил дає можливість припустити, що фігурка була сидячою, з зігнутою спиною.

Створений чоловічий образ з Нових Русешт I оригінально вирішений. В рисах його обличчя, нахилі наперед голови, шиї, роздвоєній від вітру бороді, втілено стрімкий рух.

Крім жіночих та чоловічих скульптур, до цього художнього напрямку належать і фігурки виділеної нами підгрупи реалістичної дитячої пластики. Серед них нещодавня знахідка голівки від статуетки, певно дівчинки, з с. Сушківка. Голівка пошкоджена (збитий ніс). Риси

²⁶ В. И. Маркевич. Многослойное поселение Новые Русешты I.—КСИА АН СССР, вып. 123, стор. 64, рис. 15, 9, стор. 67, 68.

м'які, дитячі: округле пухленьке обличчя, великі округлі очі, западини орбіт яких надають їм особливої глибини, маленький напіврозтулений рот, невелике підборіддя, що плавно переходить в широку овальну шию та маленькі вуха з горизонтальним отвором.

Такі найкращі зразки нових, переважно випадкових знахідок, які відображають охарактеризовані вище художні напрями.

З реалістичною скульптурою тісно переплітається третій клас пластики — схематично-реалістична. Статуетки розподіляються також на

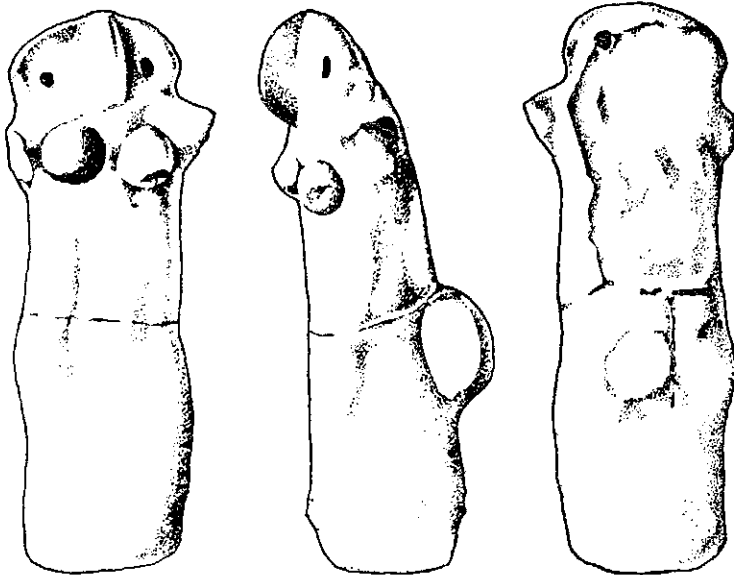

Рис. 9. Фігурка з с. Сушківка.

два види: сидячі та стоячі. Перші — підтипу В_{1а} з модельованими руками, складеними під грудьми, та однією простягнутою вперед кошічною ніжкою; підтипу В_{2с1} з модельованими руками, високо відбитими, та двома ногами, зігнутими в колінах і спущеними донизу. Стоячі — на циліндричній стовпчастій ніжці підтипу Ад.

Кілька найкращих зразків цього класу — сидячі жіночі скульптури з ур. Довжок, Кошилівців та стоячі фігурки на стовпчастій ніжці з поселень Південного Бугу—Сушківки, Розкошівки. Вони дають уявлення і про знахідки, що збереглися лише в уламках. Для них є типовими схематична або лише з деякими елементами реалізму голівка та майже реалістично трактовані зачіска і тіло. Останні характерні для скульптур на стовпчастій ніжці. На місці рук у них завжди конічні виступи, форми їх тіла м'які — плавно окреслена талія, стегна обведені шоді двома вертикальними заглибленими лініями. Нижня частина має вигляд масивного стовпчика, подекуди розширеного внизу. Ноги лише намічені. Жіноча стать, як правило, позначена заглибленим або пофарбованим трикутником. Скульптури часто з зображенням вагітності (Сушківка, рис. 9; 10). Помічається стилістична схожість цих скульптур з фігурками більш раннього часу Ірану та Геоксюрського оазису²⁷.

Голови здебільшого прикрашені довгим нишнім волоссям — наліпним з прокресленими пасмами або зображеним лише фарбою. В обох випадках фасон зачіски той самий, що вказує на сталість моди. Окремі екземпляри або не мали зачіски, або вона відбита. Можливо, таким прикладом є цікава скульптура з с. Сушківка (підтипу Ад). У неї широ-

²⁷ И. Н. Хлопнин. Эпоэлит южных областей Средней Азии.— Археология СССР, свод. вып. БЗ—8. М.—Л., 1963, стор. 16, табл. XXIII, 8.

ка, майже не позначена шия, низький таз. Схематизована плоска голова з-модельованим зашипом носом трохи нахилена вперед (висота 9, максимальна ширина 3,6 см) (рис. 9).

Циліндричний низ реалістично-схематичних фігурок суцільний. Лише у великій скульптурі з с. Доброводи на Уманщині (висота 11, діаметр 8×9 см) нижня частина порожня всередині. Зовнішня поверхня її вкрита широкими мазками обличкування жовтогарячого кольору та

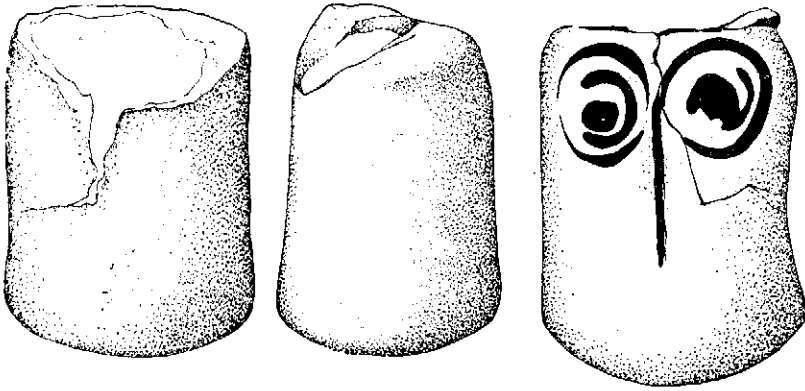

Рис. 10. Фігурка з с. Доброводи.

орнаментована чорно-коричневою фарбою — спіралями на сіднищах, горизонтальною смужкою на лінії талії та вертикальною на лінії ніг (рис. 10).

Серед нових знахідок у розглянутому класі виділяються дві статуетки з Сушківки. Зупинимося на їх відмінних рисах. Одна фігурка за трактуванням обличчя є типовою. Оригінальність її полягає в зображенні деталей волосся, розділеного пробором не тільки спереду, а й ззаду, на спині, і укладеного в манері, звичайній для трипільських жінок, — у вигляді широко розпущеного волосся, але внизу воно закінчується значно більшим, ніж завжди, видовжено-овальним пучком, відокремленим горизонтальною дугувидною лінією, певно, стрічкою, якою був перев'язаний (рис. 11, 2). Стилістично фігурка близька до голівки з Колодистого²⁸.

Від другої скульптури збереглася лише голівка, що належить до невідомого іконографічного твору. Самобутність сушківського коропаста розширює якоюсь мірою рамки загальноприйнятого канону, вносить своєрідне в композицію, трактування окремих деталей.

Оригінальна схематично-реалістична голівка з Калагарівки. На її сплющеному лиці — довгий рстельно модельований ніс з двома ніздрями, прокреслений рот та маленьке підборіддя, що снусається на коротку шию. Крім великих очей, є ще три пари наскрізних проколів (рис. 11, 1)²⁹. Як і описана чоловіча скульптура в головному уборі з Калагарівки, ця голівка не суперечить датуванню її часом перед Кошилівцями. Загальна композиція зближує її з вказаною голівкою з Сушківки, трактування деталей, зокрема носа, дещо зближують обидві ці скульптури з пластикою культури Гумельниця А (Алдень — Стойкань)³⁰.

²⁸ А. А. Сплицыи. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ.— ИАК, вып. 12. С.-П., 1904, стор. 102, рис. 18—19.

²⁹ Поверхня фігурки місцями вкрита вапном. Виліплена з глини цегельно-жовтого кольору з домішкою піску та білих вкраплень якоїсь речовини.

³⁰ Vladimir Dumitrescu. L'art néolithique en Roumanie, București, 1968, рис. 85.

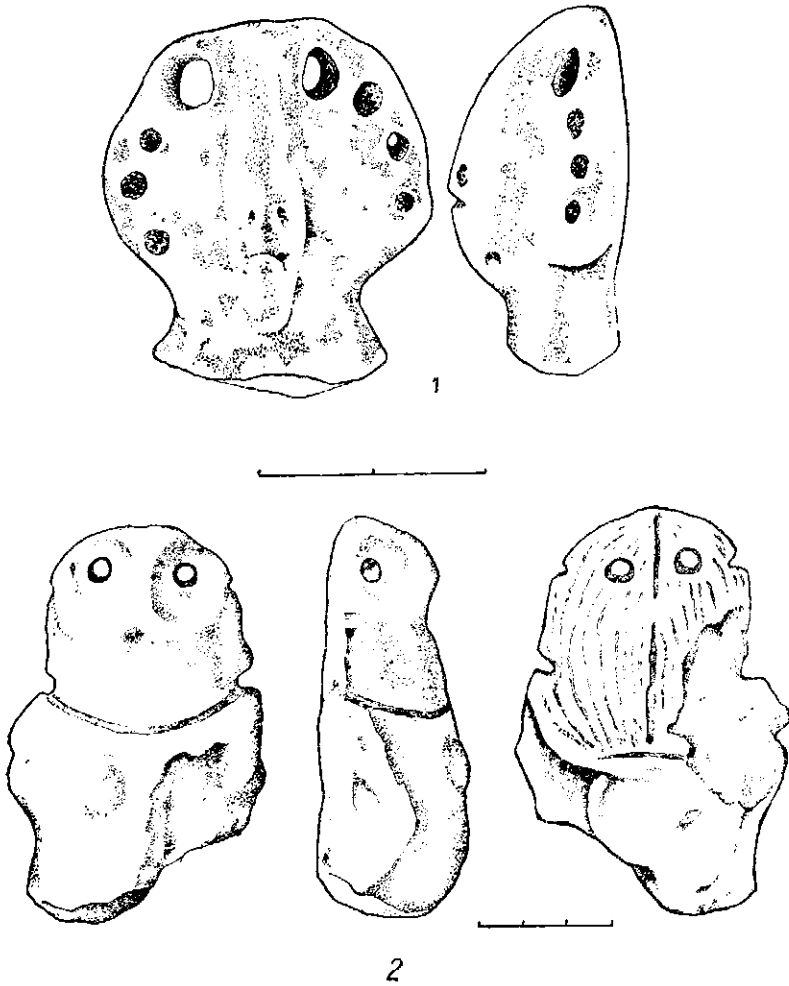

Рис. 11. Голівки фігурок:
1 — Калагарівка; 2 — Сушківка.

Вплив гумельницької культури знайшов вираз і в інших схематично-реалістичних та реалістичних скульптурних зображеннях Трипілля. Схожість помічається у формі голови, рисах обличчя, зачісці окремих статуеток обох культур.

Не можна не відмітити спільності в моделюванні зачіски ранньотрипільської голівки з Озаринець із зачіскою чоловічих фігурок, знайдених в Калековець та Банята в Болгарії³¹. Пазвані скульптури близькі й за часом. Архітектоніка образу та рішення деталей, притаманні пластичності культури Гумельниця А, В, в даний час найбільш яскраво помітна в реалістичній голівці з Старих Каракушан. Спільність ознак виявлена в деякій сплюсненості голови, в німбі з дрібних дірочок, у формі носа, прийомі моделювання очей, прикритих онуценими віками, їх випуклості. Остання риса є характерною для реалістичних статуеток культур Гумельниця, В, Вінча фази В—С.

В класі схематично-реалістичної скульптури IV підгрупи дитячої пластики є фігурка хлопчика-підлітка з Воронкове II в Північній Молда-

³¹ Петр Детеv. Селищната могила Банята при Капитал Димитрево.—Годишник на народния археологически музей Пловдив, кл. II. София, 1950, стор. 12, рис. 22 А.

вії. Цікаве в ній не тільки зображення юнака з перев'язом через плече, а й те, що вона була знайдена в печері. За уламками кераміки ця скульптура датується фазою Кукутень А—В, що відповідає, на нашу думку, проміжку часу між етапами В I—В II ³².

В статуетці з с. Воронкове знайшов яскравий вираз характер узагальненого образу схематично-реалістичної пластики підтипу А. Збереглися верхня частина тулуба з конічними відростками замість рук і голівка. Художній задум останньої дещо своєрідний. Форма її, опуклість

Рис. 12. Воронкове. Чоловіча фігурка.

маківки, що скидається на зображення головного убору, а також заглиблена лінія на правому плечі, яка передає черезплічний перев'яз,— риси чоловічої пластики. Великі, далеко розміщені очі, маленький, трохи скривлений напіврозкритий рот, прямий з невеликим горбочком ніс (кінець його, як і права щока, збиті), повнувата нижня частина обличчя характеризують портрет юнака з Воронкове II (рис. 12).

Обидва класи трипільської пластики пройшли складний шлях розвитку і, змінюючись протягом існування культури, досягли розквіту наприкінці середнього Трипілья, в ті часи, коли завершився довгий процес її вдосконалення. Це припадає на кінець етапу В II та етап С I, за періодизацією Т. С. Пассек, власне на етап В III, куди ми відносимо пам'ятки етапу С I.

Значна збірка реалістичної пластики Трипілья, як уже зазначалося, відображає напрями двох протилежних художніх шкіл. Типологічна класифікація пластики, її стильовий аналіз дають змогу намітити кілька таких шкіл в трипільській культурі. Найбільшими серед них є володимирівська, сушківська та томашівська на Південному Побужжі, кошиловецька на Верхньому Дністрі та коломиїщинська (I) на Середньому Дніпрі. Крім того, за окремими знахідками можна виділити Старі Каракушани на Середньому Дністрі, Паньківку на Уманщині та Калагарівку на Верхньому Дністрі (при умові, якщо остання в майбутньому, при накопиченні достатньої кількості матеріалів, не увійде в якусь другу школу).

Щодо динамічності пластики, то це явище притаманне не лише трипільським статуеткам, а й скульптурі інших давньоземлеробських енеолітичних культур, проте вираз їх різний. В пластичі Трипілья, як про це вже йшлося, рух втілено в обличчя. Те саме стосується виразу обличчя статуеток культур Вінча — Турдаш, Гумельниця ³³. У синхронній Трипілью культурі моравської розписної кераміки обличчя фігурок нерухомі і дуже схематизовані, але рухомі їх руки (починаючи з третього старшого ступеня культури). А іноді, як у відомій скульптурі Венери з Глибоких Машувек (другого старшого ступеня культури, II—2) ³⁴, динамічна вся постає, що типово і для глиняної пластики додинастичного Єгипту. Сповнені руху також чудові реалістичні скульптури анатолійських цивілізацій — культур Хаджілару, Чатал Гауюка ³⁵.

³² Т. Г. Мовша. Многослойное трипольское поселение Солощены II.—КСИА АН СССР, № 105. М., 1965, стор. 100.

³³ Vladimir Dumitrescu. Вказ. праця, рис. 54, 87.

³⁴ F. Vildoméc. O mých hálezech neolitických sošek.—Z dávných věků, II, 1949, č. 1. Brno, 1950, стор. 23, 24.

³⁵ James Mellaart. Excavations at Hacilar (2), стор. 200—216.

В одних і тих же пам'ятках культури Трипілья реалістичні фігурки різних художніх прийомів синхронні. Можливо, вони виготовлялися майстрами двох різних напрямів: статичного та динамічного, наділеного елементами психологічного виразу.

Розглянутим скульптурним реалістичним творам властива внутрішня гармонія, те принципово нове, чого не було в попередні часи. Новий напрям — результат самостійності й художньої індивідуальності митця. Кожна реалістична голівка і значна частина реалістично-схематичних голів дуже своєрідні і неповторні за майстерністю виконання.

Обидві художні течії в Трипільлі співіснували, але традиції освяченого віками статичного канону були сильні, хоч скульптури, сповнені емоційного виразу, не поодинокі.

Картографування реалістичних фігурок показало, що найбільша кількість їх зараз припадає на Південне Побужжя, власне Уманщину, менша — на Середній Дніпро, ще менша — на Дністер.

Стилістичний і сюжетний аналіз жіночих та чоловічих скульптур вражає типологічною постійністю. Жіночі статуетки в переважній більшості широкоголові й широколиці, чоловічі — довгоголові, вузьколиці, іноді надмірно худі. Це якоюсь мірою співзвучно з антропологічними даними вихватинського могильника³⁶. Реалістичні голівки втілюють середземноморський та арменіодний типи населення трипільської культури. Арменіодний тип, визначений Т. С. Пассек³⁷ на основі стильового аналізу пластики, знайшов пізніше підтвердження в матеріалах поховання з Незвиська³⁸.

Цікава збірка чоловічих голів, які створюють самотні образи. Окремі чоловічі реалістичні скульптури з Уманщини (Молодешьке II) якоюсь мірою стилістично співзвучні пластиці стародавніх цивілізацій Передньої Азії. Голівка з Коломийщини I, її мужчі, наче карбовані риси, створюють суворий образ людини, збагаченої життєвим досвідом. Статуетка з Молодешького II відзначається м'якою пластичністю. Вона майже тендітна, прийнята ніжністю і людяністю. Своєрідним і характерним твором є погрудний уламок скульптури з Калагарівки — ще один доказ оригінальності кожної скульптури.

Серед різноманітних жіночих персонажів новий художній напрям найліпше втілений в скульптурі з Томашівки (знахідка 1957 р.). Це емоційний, хоч і узагальнений, але майже реальний образ, можливо жриці. Від нього віє енергією та життям.

Проходячи один і той самий еволюційний шлях, реалістична та схематично-реалістична пластика художніх шкіл окремих локальних груп відрізнялася своїми особливостями. Це було викликано своєрідністю історико-культурного розвитку кожної з локальних груп — кошиловецької, сушківської, томашівської та коломийщинської (I), їх віддаленістю від корінної території та зовнішнім оточенням. З посиленням локальних племінних груп відбувається кристалізація і місцевих художніх шкіл. Обличчя кошиловецьких реалістичних скульптур характеризуються грубим моделюванням рис і значними розмірами. Найкращі зразки реалістичної пластики походять з майстерень південнобузьких і коломийщинських скульпторів. Особливою неповторністю відзначаються, як уже згадувалося, твори сушківського та томашівського типів, що продовжу-

³⁶ М. С. Великанова. Антропологический материал вихватинского могильника.— МИА, № 84. М., 1961, стор. 214, 215, 217.

³⁷ Т. С. Пассек. К вопросу о древнем населении в Днестровско-Днестровском бассейне..., стор. 14—38.

³⁸ Е. К. Черныш. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье.— МИА, № 102. М., 1962, стор. 53—58; Г. Ф. Дебец. Антропологическая характеристика черепа из Незвиска.— Материалы и исследования по археологии Юго-Запада СССР и РНР. Кишинев, 1960, стор. 91—94; М. М. Грасимов. Внешний облик человека из Незвиско.— Там же, стор. 86—90.

ють традиції пластики Володимирівки³⁹. Винятковим зразком є голова великої статуетки з ур. Паськівка. Цікава погрудна фігурка з цього ж поселення (рис. 1). Розміри та м'які плавні форми, розпис білою фарбою виділяють її з пластики Південного Побужжя і зближують з кошиловецькою.

Класичні зразки реалістичної скульптури були створені в період найбільшого розквіту Трипілья і зникають разом з антропоморфними та зооморфними сюжетами розписної кераміки. Вони найчастіше пов'язані з великими поселеннями, певно племінними центрами — Володимирівкою, Сушківкою. Проте образи їх, наділені вже новими елементами пізньотрипільської скульптури⁴⁰, часто ще сильні (Сушки). На заключному етапі Трипілья художня цінність реалістичної пластики в трактуванні голів порівняно з попередніми етапами значно знижується. Але і в період розквіту скульптурні твори характеризуються неоднаковим ступенем реалізму. В багатьох фігурках риси схематизму дуже відчутні. Тоді саме сходять зі сцени і класичні образи схематично-реалістичних скульптур на стовпчастій циліндричній основі, що також вийшли з майстерень південнобузьких шкіл.

Реалістична та схематично-реалістична пластика створює значний пантеон божеств. Як і інші класи пластики, вони були багатofункціональні. Розшифрувати серед них можна лише деякі образи. Домінуюче місце належить Великій богині — матері, володарці землі і неба. Вона зображена з народженою дитиною, яку годує своїми грудьми (Сушківка), або з дитиною, що посить її ще в череві (Володимирівка, Сушківка), хоч серед останніх були фігурки, пов'язані й з іншими образами.

Скульптурка з Томашівки (знахідка 1957 р.), можливо, пов'язана з образом жриці. Чоловіча голова в шоломі з Кошиловців належала фігурці, що зображувала військового вождя, а голова фігурки з Коломиїщини I, яка вражає великою силою реалізму, — вождя племені.

Деякі скульптури могли бути божествами — охоронцями гончарства, його різних видів виробництва. За аналогією з схематизованою пластикою можна припустити існування божеств, пов'язаних з землеробськими культами та металообробкою. Були і портрети живих, конкретних людей.

Схематично-реалістичні зображення юнаків з перев'язом через плече, мабуть, відображають обряди посвячення (Воропкове).

Збіг різниці в пластичні та антропологічних матеріалах — ще одне підтвердження різноманітності етнічного складу населення трипільської культури.

Т. Г. МОВША

Новые данные об антропоморфной реалистической пластике Триполья

Резюме

Реалистическая антропоморфная пластика — новое художественное направление — известна с последней фазы раннего этапа трипольской культуры (A₃). Расцвет ее, как и схематично-реалистичной пластики, относится к концу этапа В II, этапу С I, по периодизации Т. С. Пассек, и совпадает с антропоморфной и зооморфной росписью на керамике.

На основании новых материалов, представляющих в основном находки с поселений развитого и начала позднего Триполья, делается попытка классификации и систе-

³⁹ Т. Г. Мовша. Об антропоморфной пластике..., стор. 30.

⁴⁰ Т. Г. Мовша. К вопросу о развитии трипольской антропоморфной пластики. — КСИА АН УССР, № 2, 1953, стор. 86.

матизации реалистической пластики. Устанавливается два художественных направления, по которым статуэтки делятся на статичные и динамичные. Динамичное направление, передающее внутренний характер образа, нашло отражение лишь в моделировке лица и головы.

Некоторые схематично-реалистичные скульптуры по трактовке лиц схожи с пластикой культуры Гумельница (Старые Каракушаны, Калагаровка).

Очерчиваются контуры нескольких художественных школ реалистической пластики: владимировская, сушковская, томашевская на Южном Буге, кошиловецкая на Верхнем Днестре и коломишненская (I) на Среднем Днестре. Намечаются школы и по единичным находкам (Старые Каракушаны, ур. Паньковка).

Реалистическая и схематично-реалистическая пластика отдельных локальных племенных групп отличалась своими особенностями, что было вызвано своеобразием историко-культурного развития каждой из них. Она создает значительный пантеон божеств. Расшифровке в настоящее время подлежат лишь некоторые образы. Это Великая богиня—мать, кормящая грудью младенца (Сушковка), фигурка, видимо, жрицы из Томашевки (1957 г.). Мужская фигурка в шлеме из Кошиловцев передает образ военного вождя, а головка фигурки из Коломишны I, поражающая величайшей силой реализма,—вождя племени.

Некоторые скульптуры могли быть божествами—охранителями гончарства, его различных видов производства. По аналогии со схематизированной пластикой можно предположить наличие божеств, связанных с земледельческими куклами и металлообработкой. Имеются скульптурные портреты и реальных, живых людей.

С. Н. БРАТЧЕНКО

Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я

1927 р. експедицією Маріупольського музею, очолюваною П. М. Пінєвичем, було розкопано кілька курганів на р. Кальміус, поблизу с. Чермалик (нині Заможне), та м. Маріуполя (тепер Жданов). Здобуто цікавий матеріал доби бронзи, скіфського часу та середньовіччя, проте він досі не опублікований і не відомий широкому науковому колу¹.

Перший інтерес становить, зокрема, комплекс одного ранньобронзового поховання, особливо наявні в ньому металеві речі. Разом з тим слід навести й інші матеріали бронзової доби, бо вони дещо доповнюють джерелознавчу базу мало вивченої східної частини Північного Приазов'я.

Найцікавішим об'єктом можна вважати на підставі звіту П. М. Пінєвича курган Айеші-Оба (Храмова Могила, № 3), неподалік с. Чермалик. Він належав до могильника з чотирьох курганів, розташованого на плато правого берега р. Кальміус, на відстані 1 км від неї.

Висота кургану 2,85, діаметр 40—47 м. Розкопки провадилися траншеєю завширшки 5 м через центр, з півночі на південь. Насип знімався шарами товщиною 0,2—0,22 м. На глибині від 0,05 до 0,4 м було дрібне гранітне каміння, нижче, до рівня 2,35 м, йшов чорнозем. З глибини 2,35 м до давнього горизонту по всій траншеї простежувався шар досить щільної глини. Вона, певно, являла собою перший насип кургану.

Поховання № 1. Порушені кістки від семи похованих виявлено на глибині 0,62 м від вершини кургану. Вони супроводжувалися уламками гончарної кераміки з чорної глини, до складу якої входив дрібний кварц.

¹ П. М. Пінєвич. Археологические раскопки в Маріупольском округе 1927 г. (Звіт, фонд ВУАК., 116/39).— НА ІА АН УРСР.